

УДК 340.111.5:340.114.5

Тетяна Михайліна,*канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права, докторант Донецького національного університету імені Василя Стуса*

СИСТЕМНІ ЯКОСТІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА МІСЦЕ В НІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Статтю присвячено аналізу правової реальності з позиції теорії систем та виявленню місця та ролі в ній правосвідомості. Обґрунтовано, що поряд із загальноновизнаними елементами правової системи необхідно враховувати правосвідомість, яку неможливо повністю включити у базові компоненти, як і повністю вивести за їх межі. Але за рахунок такого специфічного положення правосвідомість забезпечує постійний взаємозв'язок усіх елементів правової системи.

Ключові слова: система, правова система, правова реальність, правосвідомість, інтегративне праворозуміння.

Постановка проблеми. У юридичній доктрині загальноновизнаним є підхід до явищ правової реальності як до функціональної єдності компонентів, які дослідниками поділяються на групи відносно подібних за змістом феноменів, що у своїй сукупності спрямовані на регулювання відносин у суспільстві. Теорія правової системи не є новою й активно розвивається протягом десятиліть, якщо не століть. Тим не менше нові умови життєдіяльності суспільства зумовлюють розширення її меж, певне відокремлення деяких компонентів у зв'язку з розширенням їхньої ролі та значення. Саме до таких елементів можна віднести правосвідомість, науковий інтерес до якої стрімко зростає останніми роками. Це пояснюється насамперед розширенням концепції природного права, але даним фактом не вичерпується. Другою причиною є переосмислення теорії правової системи, компонентний склад якої в останніх дослідженнях тяжіє до розширення, але для обґрунтованого твердження про це слід звернутися до загальної теорії систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Робота базується як на науковій літературі, присвяченій загальній теорії систем, яка знайшла відображення у працях В. Спіцанделя, О. Горбаня, К. Сороки, так і на дослідженнях безпосередньо правової системи та правосвідомості, ґрунтовно розкритих Ю. Калиновським, М. Мірошніченко, Т. Огаренко, О. Скакун, М. Цимбалюком, М. Хаустовою та багатьма іншими. Тим не менше на інтегративні якості правосвідомості, які й визначають її специфічне місце у правовій системі, у наукових публікаціях майже не зверталось уваги, що свідчить про актуальність теми дослідження та необхідність її розроблення.

Метою наукової статті є аналіз правової реальності (правової системи) на основі виділення її системних характеристик та обґрунтування ролі та місця у ній правосвідомості.

Основний текст. Правова система у загальній теорії права являє собою екзистенціальне

уособлення різного роду правових явищ, які, однак, для систематизації та зручності сприйняття можуть бути відтворені у єдності її елементів, що у комплексі відображає не просто множину юридичних феноменів, а місце й роль кожного з них, функціональні зв'язки між окремими елементами, а також у межах всієї правової системи.

Поняття «правова система» стало результатом запровадження в правову науку системного аналізу, але системний підхід у тому числі у праві є тільки своєрідною конкретизацією об'єктивно існуючого закону загального зв'язку, свідомим використанням у практичній та науковій діяльності його проявів та можливостей [1, с. 8]. А отже, система (з грецької *systema* – складене з частин, з'єднане) визначається здебільшого як сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою та утворюють певну цілісність, єдність. Поняття системи відіграє важливу роль у сучасній науковій думці, оскільки більшість явищ сучасного світу розглядаються з позиції теорії систем. Категорія «система» органічно пов'язана з поняттями цілісності, елемента, підсистеми, зв'язку, відношення, структури та інших. Для системи характерною є наявність не лише зв'язків та відносин між елементами, що її утворюють (певна організованість), а й нерозривна єдність із середовищем, у взаємовідносинах з яким система виявляє свою цілісність. Кожна система може бути розглянута як елемент системи більш високого порядку, тоді як її елементи можуть виступати системою більш низького порядку [2, с. 427-428; 3, с. 16-17; 4, с. 15; 5, с. 81-82].

Варто зазначити, що наведене вище визначення формувалось та трансформувалось протягом десятиліть, а його підґрунтя деякі дослідники теорії систем знаходять ще в працях філософів античності. Ознаки системи також обґрунтовувались послідовно і не одразу визнавались в офіційній доктрині, тим не менше нині є можливість виділити загальноновизнані характеристики систем, які виступають базисом для здійснення досліджень у усіх без винят-

ку галузях наукового знання. Тому, визнаючи, що все у світі має ознаки системності, звернімося до них як до основи функціонування в тому числі і комплексу правових явищ.

Першою незаперечною ознакою будь-якої системи виступає її цілісність, яку в узагальненому вигляді можна представити як стійкий взаємозв'язок елементів, що надають певній окремій системі лише їй властивих ознак. Цілісність також може визначатися як узагальнююча характеристика складноорганізованої, структурованої системи, яка виражається у внутрішній її єдності і неподільності, стійкій взаємозалежності і взаємоузгодженості частин, відносній автономії щодо оточуючого середовища і виявляє себе в циклічно-динамічних процесах розвитку і функціонування [6, с.13], але слід констатувати, що у даному визначенні цілісності її ознаки вже певним чином виводяться через інші характеристики системи та переплетені з ними.

Із розглядом системи як цілісного об'єкта дослідження кореспондується її онтологічна ідентифікація, у комплексі зовнішніх і внутрішніх зв'язків на основі ідеї єдності всього суцього, а гносеологічна – коли система розглядається як модель відношення уявних явищ, виділених самим дослідником [7, с. 7]. Унаслідок цього правові явища можуть бути представлені у вигляді цілісної системи через їх сутнісну єдність, а саме наявність юридичного змісту, натомість слід визнати їх певну уявність і відносну класифікованість, що породжує ідеальну модель правової системи, але, тим не менше, у будь-який проміжок часу не здатне відобразити вичерпний перелік елементів правової реальності з їх абсолютно однозначною характеристикою. Але для досягнення дійсно змістовного аналізу правової системи логічним є віднесення до неї абсолютно всіх правових явищ, оскільки інакше вона втратить свою цілісність. Складність же зазначеного процесу зумовлюється необхідністю виведення за межі правової системи тих феноменів, які належать до суміжних систем (економічна, інформаційна) або систем більш високого порядку (соціальна).

Двома тісно пов'язаними характеристиками системи є її якісна визначеність та структурованість (інколи замінюється терміном «організованість» [8, с. 18]), першу з яких можна розкрити як якісне «наповнення» системи, сукупність саме таких елементів, які здатні передавати свої властивості системі в цілому та внаслідок взаємодії забезпечувати її новими характеристиками, не властивими їй окремим структурним елементам. Але визначеність елементів аж ніяк не означає їх однорідність, навпаки, комплексні великі системи (на кшталт правової реальності) здебільшого є неоднорідними за своїм складом. Причому дані елементи існують не хаотично (тобто не є простою сукупністю), а фактично чи умовно розділені між собою на види, групи, класи, рівні, підсистеми, які у свою чергу можуть мати свою внутрішню структуру. Особливого значення структуралізація набуває під час характеристики різнорівневих комплексних систем з умовними компонентами, які найчасті-

ше спостерігаються у науках філософського чи соціального спрямування.

Наступною парою системних характеристик можна назвати відокремленість системи від оточуючого середовища та одночасний взаємозв'язок із цим середовищем. Про відокремленість будь-якої системи, навіть надширокої, свідчить наявність у неї у будь-якому разі меж, а отже, кожна система має властивість вичерпуватись, закінчуватись, але це не виключає її обов'язкову здатність взаємодіяти з іншими системами світу чи їх окремими елементами. Більше того, лише під час даного процесу відбувається певна ідентифікація систем, тобто не лише їх розрізнення і співіснування, а й обопільний вплив одна на одну, що й породжує наступну групу характеристик системи, а саме наявність мети та функціональної спрямованості.

Без наявності мети будь-яка система втрачає свою динаміку, необхідність та здатність до розвитку, що врешті-решт призведе до її деградації. Напрями ж діяльності, за допомогою яких відбувається рух до мети, визначаються як функції системи, і саме через свої специфічні функції екзистенціальність певної системи набуває сенсу. Тобто якщо йдеться про правову реальність, то її функціональна цілісність – це інтегративна властивість правової системи, яка зумовлюється системним характером правової дійсності і є результатом високого рівня організованості, сполучення й упорядкованості внутрішніх (між елементами) і зовнішніх (із суспільством) функціонально-структурних зв'язків правової системи конкретного суспільства, котра в процесі еволюції і розвитку досягає максимуму структурно-організаційної упорядкованості і здатності до самоорганізації.

Зважаючи ж на те, що основною метою правової системи є впорядкування суспільних відносин, то нею повинні охоплюватись усі елементи, які у своїй функціональній єдності здатні забезпечити найоптимальніший варіант регуляції, причому у даному контексті слід абстрагуватись від того, що власне регулятивне начало закладене саме у правовій нормі, адже воно нічого не вартє без наукового обґрунтування самої сутності права, а також специфіки його реалізації у тій чи іншій правовій системі, що повертає нас до тези про необхідність віднесення до правової системи всіх елементів юридичного змісту.

Тому можна, безперечно, погодитися з М. Г. Хаустовою в тому, що поняття «правова система» дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу сутності правової сфери життя суспільства [9, с. 9], що активно реалізується науковцями-правниками з моменту формування самої конструкції правової системи з більшим чи меншим ступенем конкретизації її складників.

Еволюційою підходом до розуміння правової системи (змістову, а не хронологічну) можна проілюструвати, починаючи від «сукупності правових норм, що регулюють суспільні відносини, і комплексу взаємопов'язаних та узгоджених юридичних засобів, спрямованих на реалізацію цих норм, а також юридичних явищ, що

виникають внаслідок правового регулювання і реалізації норм права [10, с. 6], що видається дещо неповним через виключення з правової системи явищ, які передують створенню правових норм у суспільстві або зумовлюють їх.

Другою групою доктринальних підходів до правової системи (правової реальності) є її визначення як «правової організації суспільства, сукупності усіх юридичних інститутів та засобів, що існують та функціонують в державі» [11, с. 251], або «сукупності усіх правових явищ, що виникають у суспільстві» [12, с. 409], з включенням в себе системи права, правової ідеології та юридичної практики [13, с. 77], або «історично обумовленої, взаємопов'язаної та взаємозалежної, ієрархічно структурованої правової цілісності, що включає право, пануючу правову ідеологію, юридичну практику та правову культуру, що здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування [14, с. 315-316], – які дуже близькі за своїм змістовим наповненням та майже стандартним виділенням ключових компонентів. До цього ж напрямку, виходячи з єдності складників, можна віднести таку характеристику: «правова система має закріплення у законодавстві і виявляється в юридичній практиці та існуючій в державі правовій ідеології» [15, с. 6].

І нарешті, підходи до визначення правової системи останніх років характеризуються виділенням у ній, поряд із класичними, таких елементів, які раніше «розмивалися» дослідниками, включалися до інших груп. Так, згідно з Т. Огаренко, правова система виступає як відносно самостійне цілісне, впорядковане соціальне утворення правових суб'єктів (осіб, організацій, держави) й інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм, принципів), що ґрунтується на джерелах права, зумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку та функціонує завдяки законодавчій системі й юридичній практиці з метою забезпечення та утримання правопорядку [16, с. 8]. Не складно помітити, що дане визначення є досить універсальним, оскільки дійсно включає розуміння правової системи незалежно від її типу, а крім того, виділяє базовий елемент правосвідомості як такий, що зумовлює всі інші компоненти правової реальності. Визнаючи переваги наведеного вище підходу, звернімося до ролі правосвідомості та її місця у функціональній єдності складників правової системи, тим більше що теорія правосвідомості, будучи загальноновизнаною та фундаментально розробленою, зі стрімким розвитком суспільних відносин та тенденціями глобалізації останніми десятиліттями розкривається в новому аспекті.

З позиції представників юридичної науки (С. Алексєєв, О. Скакун, Ю. Тихомирнов та ін.) [17, с. 201; 18; 19] правосвідомість визначено як систему відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце й роль у забезпеченні свободи особистості та інших загальнолюдських цінностей. І саме останні якості, що ними виді-

ляються, на наш погляд, є визначальними щодо місця правової свідомості у правовій дійсності, оскільки такі її властивості характеризують правосвідомість не лише як уособлення знань та відчуттів стосовно правових явищ, а й як рушійну силу змін як у правовій системі, так і в суміжних підсистемах соціуму.

Повною мірою визнаючи те, що генеза правосвідомості зумовлена спонтанними соціальними процесами, пов'язаними з конструюванням правил, зразків, норм та вибором тих або інших варіантів поведінки, засобів комунікації, саморепрезентації, побудови мікросвітів соціально-правової реальності на основі горизонтальних, а не вертикальних зв'язків, і те, що правосвідомість виявляється не стільки в намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях різноманітних соціальних суб'єктів [20, с. 8], для конкретизації представлення хотілося б додати складність відстеження руху правосвідомості виключно у горизонтальному чи вертикальному напрямі, оскільки горизонтальні зв'язки будуть властиві правосвідомості під час циклічного та безперервного сприйняття інших елементів правової реальності, а елемент вертикальності з'являється тоді, коли через правосвідомість відбувається взаємозв'язок із системою більш високого порядку (а саме, соціальною) або коли різні чи відносно різні прояви характеризують різні рівні правосвідомості (соціальний, груповий, індивідуальний). А отже, можна констатувати виникнення уявлення про певні юридичні феномени не окремо, а в комплексі, або стосовно інших, причому трансформація кожного елемента спричинятиме видозміну не лише його, а й інших компонентів правової реальності у свідомості особи.

Для достовірності окреслення місця та ролі правосвідомості у правовій системі у будь-якому разі видається необхідним визнання не лише її діалектичного характеру, а й інтегративних властивостей, інакше кажучи, інтегративне праворозуміння актуалізується не саме по собі, а через правосвідомість. Усі елементи правової реальності набувають балансу та взаємоузгодженості, преломлюючись у свідомості законодавця, судді, пересічного громадянина як суб'єкта права, тим самим надаючи правовій реальності ознак самоуправління.

Висновки

Таким чином, визнаючи синергетичність правової системи як відкритої та нелінійної і розкривши роль у ній правосвідомості, можна акцентувати увагу на праксеологічному аспекті даного дослідження завдяки виявленню інтегративно-синергетичної ролі правосвідомості. Використовуючи висвітлену концепцію та ефективні механізми впливу на правову свідомість, можна забезпечити позитивні зміни в інших складниках правової реальності, що за законами системності призведе до якісних змін у системі в цілому. Тому цілком природно, що трансформації ідеологічних уявлень про значення й роль права у конкретній державі будуть відбиватися як у самій сутності правових приписів, так і на

рівні юридичної техніки. Поліпшення ж або погіршення стану законодавства відбиватиметься на ефективності реалізації правових норм. Це складається у безперервний і циклічний процес та вимагає тонких механізмів впливу для вдосконалення функціонування правової системи. І особливо слід враховувати можливість збоїв у функціонуванні правової системи у разі застосування помилкових, неефективних, науково необґрунтованих методів впливу.

Синергетичну роль правосвідомості у правовій системі держави легко простежити, заглибившись в онтологічні та функціональні особливості всіх її уявних компонентів. Оскільки правова норма без її відбиття у свідомості особи залишиться лише словами на папері, а відповідно, не виконуватиме свого регулятивного призначення. І лише сприйнятий особою, даний припис створює внутрішній імператив, який може суттєво варіюватися залежно від позитивного чи негативного його сприйняття, що у кінцевому результаті втілюється у фактичній правовій поведінці особи. З наведеного очевидним стає висновок про фундаментальну роль правосвідомості у правовій системі будь-якої країни. Правосвідомість виступає у вигляді пов'язуючої ланки, що збалансовує роботу елементів правової системи, забезпечує її самокерованість, передає зміни у кожному компоненті правової системи на наступний рівень.

Виходячи із вищезазначеного, поряд зі складниками правової системи, що виділяються традиційно (система права, правова ідеологія та юридична практика), функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість, який не можна у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їх межі. Таким же чином не вбачається можливим повноцінне виділення досліджуваної категорії в окремий компонент, оскільки у будь-який момент часу через правосвідомість забезпечується вся множина зв'язків, які відбуваються усередині системи права. Тому можна констатувати існування правосвідомості як розумово-психологічної категорії, відносно незалежного елементу правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій стосовно фактичного і бажаного стану правових феноменів.

Список використаних джерел:

1. Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ганьба Борис Павлович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2001. – 21 с.
2. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Изд-во политической литературы, 1987. – 590 с.
3. Сорока К.О. Основы теории систем и системного анализа : навч. посібник / К. О. Сорока. – Х.: ХНАМГ, 2004. – 291 с.

4. Горбань О.М. Основы теории систем и системного анализа : навчальний посібник / О.М. Горбань, В.Є. Бахрушин. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2004. – 204 с.

5. Спицнандель В.Н. Основы системного анализа : учебное пособие / В.Н. Спицнандель. – СПб.: «Изд. Дом «Бизнес-пресса», 2000. – 326с.

6. Мірошніченко М.І. До питання «вузького» та «широкого» розуміння правової системи / М.І. Мірошніченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 12–17.

7. Сетров М.И. Основы функциональной теории организации / М.И. Сетров. – Л.: Наука, 1972. – 164 с.

8. Сорока К.О. Основы теории систем и системного анализа : навчальний посібник / К.О. Сорока. – Х.: ХНАМГ, 2004. – 291 с.

9. Хаустова М.Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Хаустова Марина Геннадіївна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 19 с.

10. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Шевчук Олег Миколайович; Національний університет внутрішніх справ. – К., 2003. – 22 с.

11. Теория государства и права : учебник / под ред. Р.А. Ромашова. – СПб.: Юридический центр «Пресс», 2005. – 630 с.

12. Теория государства и права : учебник / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юрист, 2003. – 592 с.

13. Хахулина К.С. Теория государства и права в схемах и определениях : учебное пособие / К.С. Хахулина, В.А. Малыга, И.В. Стадник. – Норд-Пресс, ДонНУ, 2008. – 344 с.

14. Перунова В.Л. Теоретико-методологические и существенные аспекты современной правовой системы России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / В.Л. Перунова. – Тамбов, 2005. – 17 с.

15. Васецкий В.Ю. Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Васецкий Вячеслав Юрійович; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – 21 с.

16. Огаренко Т. Структура та функції правової системи / Т. Огаренко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 12–15.

17. Алексеев С.С. Общая теория права : курс в 2-х т. / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1981. – Т.1. – 360 с.

18. Скакун О.Ф. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение / О.Ф. Скакун // Право Украины. – 2013. – № 1. – С. 93–116.

19. Тихомиров Ю.А. Правовое регулирование: теория и практика / Ю.А. Тихомиров. – М.: Формула права, 2010. – 400 с.

20. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... доктора філософ. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Калиновський Юрій Юрійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 37 с.

Статья посвящена анализу правовой реальности с позиции теории систем и выявлению места и роли в ней правосознания. Обосновано, что наряду с общепризнанными элементами правовой системы необходимо учитывать правосознание, которое невозможно полностью включить в базовые компоненты, равно как и полностью исключить из них. Но за счет такого специфического положения правосознание обеспечивает постоянную взаимосвязь всех элементов правовой системы.

Ключевые слова: система, правовая система, правовая реальность, правосознание, интегративное понимание.

This article analyzes the legal reality from the position of theory of systems and the identification of the place and the role of legal awareness. It is proved that along with the generally recognized elements of the legal system it is necessary to consider the sense of justice, which cannot be fully included in the core components, as well as completely excluded from them. But due to this special situation legal consciousness provides a constant interrelation of all elements of the legal system.

Key words: system, legal system, legal reality, sense of justice, integrative understanding of law.

